

Znanstvene tradicije u proučavanju regije

Mr Ruža First-Dilić

Uvođenje regionalnog koncepta u jugoslavensku znanost započinje nakon drugog svjetskog rata, a naročito se razvija u nizu posebnih naučnih disciplina od šezdesetih godina naovamo. No to ne znači da i ranije nije bilo radova o regionalizaciji.¹

Budući da su regija i regionalizacija koncepti bliski gotovo svim društvenim znanostima, to se može govoriti o različitim znanstvenim tradicijama regionalnog koncepta ovisno o doprinosu svake posebne discipline. Osnovni kriterij za određivanje ovih tradicija jeste kombinacija znanstvene pripadnosti autora i prirode proučavane regije (npr. geografsko područje, tipovi ekonomije, administrativno-političke jedinice, populacioni procesi i promjene u populacionim strukturama, te odnos čovjeka i njegove okoline i sl.).

Ovdje ćemo nešto detaljnije izložiti najznačajnije tradicije, kao npr. geografsku, agrarno-ekonomsku, ekonomsku, političku, demografsku, sociologijsku i ekološku tradiciju, ali navodeći pri tom i doprinos nekih drugih znanosti — npr. biologije, psihologije, antropologije, posebnih sociologija i sl.²

Geografska tradicija

Još je Milojević³ govorio o tipovima pejzaža dinarskog primorja, visokih planina i dolina, ukazujući na perspektive osnivanja regionalne geografije Jugoslavije. Melik⁴ je razlikovao primorski, panonski i planinski prostor, sa sekundarnom diferencijacijom na trinaest prostornih jedinica, a korišteni kriteriji su mu makroreljefni homogeni prirodno-geografski kompleksi, bez obzira na razlike klimatski određenih ekoloških prilika i različitog društveno-

* Ovaj je rad prerađeno saopćenje pripremljeno za VIII znanstveno savjetovanje sociologa Jugoslavije, održano u Stubičkim Toplicama od 8. do 10. ožujka 1974. godine.

¹ Od 54 rada posvećena regionalizaciji i rajonizaciji u nas, koje je sakupio i obradio Pecelj, samo su dva iz međuratnog razdoblja i dva iz razdoblja 1945—1950, dok su svi ostali novijeg datuma. (Usp. Pecelj, G.: *Dosadašnji radovi u oblasti rejonizacije u Jugoslaviji*, Beograd, IDN, CDI, 1961.)

² Točan broj najznačajnijih tradicija u proučavanju regije je arbitraran. Opredijelili smo se za ovih sedam jer su one dale relativno najveći broj empirijskih radova kako u nas tako i u svijetu.

³ Navedeno prema Rogić, V.: »Regionalizacija Jugoslavije«, *Geografski glasnik*, Zagreb, XXXV/1973, br. 35, str. 14.

⁴ Isto.

-ekonomskog razvoja. Ilešič⁶ je razradio dvojnju »pokrajinsko fiziognomičnu« i »ekonomsko funkcionalnu« regionalizaciju najprije SR Slovenije, a kasnije i jugoslavenskog prostora u cjelini. Marković⁶ jugoslavensko područje regionalno diferencira prema najvećim prirodno-geografskim cjelinama. Kasnije će on te cjeline dijeliti u manje geografske cjeline na republičkim i pokrajinskim razinama, slijedeći pri tom političko-teritorijalni princip, a zatim na pojedine krajeve — ovisno o njihovim specifičnostima i međusobnim geografskim razlikama.

Uz geografski pristup regionalizaciji na globalnoj razini, postoji i niz »regionalnih« pristupa na nivou pojedinih republika, odnosno pokrajina. Tako je izvršena regionalizacija prostora Srbije (Vasović; Đurić),⁷ Crne Gore (Vasović i Petrović),⁸ Makedonije (Panov; Kirovski),⁹ Bosne i Hercegovine (Kanaet),¹⁰ Slovenije (Ilešič)¹¹ i Hrvatske (Rogić).¹²

Najnoviji radovi koji se odnose na regionalizaciju jugoslavenskog geografskog prostora potječu od Vrišera i Rogića. Vrišer uvodi varijablu urbanog utjecaja a kao kriterij za regionalizaciju određuje gravitacioni princip;¹³ Rogić vrši geografsku regionalizaciju postupno, razrađujući dalje princip nodalno-funkcionalne regionalizacije.¹⁴ Tako je nastao nacrt nodalno-funkcionalne regionalizacije Jugoslavije, u kojemu se razlikuju trinaest kompleksa:

1. makroregionalni centri (preko 100.000 stanovnika),
2. makroregionalni centri (50.000—100.000 stanovnika),
3. regionalni centri (50.000—100.000 stanovnika),
4. regionalni centri (20.000—50.000 stanovnika),
5. regionalni centri (10.000—20.000 stanovnika),
6. centri koji nemaju funkciju regionalnih centara, (20.000—50.000 stanovnika),
7. potencijalni regionalni centri (do 10.000 stanovnika),
8. gravitacijska i interesna međuopćinska povezanost s regionalnim žarištima,
9. granice makroregionalnih grupacija teritorija (makroregionalne međuopćinske zajednice),
10. teritoriji izrazitog preklapanja gravitacijskog utjecaja makrocentra iste republike ili pokrajine,
11. slabo izražena udaljenost uslijed udaljenosti od makroregionalnog centra,

⁶ Marković, J. Dj.: *Geografske oblasti SFRJ*, Beograd, 1967.

⁷ Ilešič, S.: »Problemi geografskog regioniranja ob primeru Slovenije«, *Geografski vestnik*, Ljubljana, XXIX—XXX/1957—1958; »Geografska regionalizacija Jugoslavije«, *Geografski vestnik*, Ljubljana, XXXIII/1961.

⁸ Vasović, M.: »Još jedan pokušaj regionalizacije Srbije«, *Zbornik radova GZ PMF*, Beograd, 1965, br. 12; Đurić, V.: »Problematika geografske regionalizacije Srbije«, *Zbornik radova V kongresa geografa Jugoslavije*, Cetinje, 1959.

⁹ Vasović, M.—Petrović, J.: *Aspects régionaux du Monténégro méditerranéen*, Aix en Provence, 1962.

¹⁰ Panov, M.: »Prilog kon fiziomskata regionalizacija na NR Makedonija«, *Geografski razgledi*, Skopje, 1962; Kirovski, P.: *Prirodno geografski regioni vo SR Makedonija*, Skopje, Ekonomski institut Univerziteta v Skopju, 1970.

¹¹ Kanaet, T.: »Privredno-geografske oblasti na području NR Bosne i Hercegovine«, *Zbornik III kongresa jugoslovenskih geografa*, Sarajevo, 1964.

¹² Ilešič, S.: Problemi geografskog regioniranja . . .«, nav. dj.

¹³ Rogić, V.: Fiziomska i funkcionalna regionalizacija Hrvatske«, *Zbornik VI kongresa geografa FLRJ*, Ljubljana, 1962.

¹⁴ Vrišer, I.: *Vplivna območja jugoslavenskih mest in drugih središč*, Ljubljana, Filozofska fakulteta, 1972.

¹⁵ Rogić, V.: »Geografski koncept regije«, *Geografski glasnik*, Zagreb, 1963, br. 25; »Regionalizacija Jugoslavije«, nav. dj. »Središnji planinski prostor Jugoslavije«, *Zbornik IX kongresa geografa Jugoslavije*, Sarajevo, 1972.

12. potencijalne konurbacije kao makroregionalna žarišta,

13. potencijalne konurbacije kao regionalna žarišta.¹⁵

Prema Rogiću,¹⁶ primarna se regionalizacija (niži stupanj klasificiranja) zasniva na principu »kompleksne geografske homogenosti«. On dijeli geografsko-ekološke cjeline na alpsko-peripanonsku, pravu panonsku, jadransko-mediteransku, središnjo-planinsko-dinarsku i jugoistočnu gornjepomoravsko-var-darsku regiju sa zapadnomakedonskim prostorom. U sekundarnoj regionalizaciji (viši stupanj klasificiranja) sintetizirao je kriterije primarne regionalizacije, razlikujući kategoriju A — osnovni tip makroreljefne strukture, kategoriju B — sekundarne makrološke cjeline zasnovane na klimazonalnim biljnim zajednicama, i kategoriju C — jedinstveni tip geografski značajnog društveno-ekonomskog razvoja. Daljnjim podjelama Rogić je dobio slijedećih devetnaest makroregija: ljubljanska ili zapadnoslovenska; mariborska ili istočnoslovenska; zagrebačka ili srednjohrvatska; riječka ili zapadnohrvatska; splitska — dalmatinska ili južnohrvatska; osječka — slavonska ili istočnohrvatska; beogradska ili srednjosrpska; gornjepomoravska; zapadnomoravska; novosadska; subotička; Kosovo; skopska ili središnjemakedonska; bitoljska ili zapadnomakedonska; Crna Gora; središnjebosanska ili sarajevsko-zenička; hercegovačka ili mostarska; Bosanska krajina te sjeveroistočna Bo-sna.

Zasluga geografske tradicije jest da je ona istakla značaj kriterija ispunjavanja centralno-mjesnih funkcija, inaugurirajući na taj način nodalno-funkcionalnu regionalizaciju.

Tradicija ekonomike poljoprivrede

Agrarni ekonomisti dalje razvijaju regionalizaciju, uvodeći pri tom neke nove varijable. Loomis i Beegle¹⁷ govore o područjima tipa poljoprivredne proizvodnje, pod kojima podrazumijevaju geografske regije u kojima je glavni izvor dohotka domaćinstava, odnosno gospodarstva, poljoprivredna proizvodnja određene kulture. No ova ideja nije nova — ona predstavlja samo daljnju razradu koncepta područja tipa poljoprivredne proizvodnje kojega je za područje SAD prvi razradio Elliot.¹⁸ Elliot je razlikovao osam takvih područja: pojas pamuka, pšenice, kukuruza, mliječnih proizvoda, svaštarske i autarkične poljoprivredne proizvodnje, stočarske proizvodnje, zatim zapadna područja specijalizirane ratarske proizvodnje, te rezidualna područja. Pri tom su mu korišteni kriteriji bili opseg proizvodnje, proizvodni faktori, proizvodni tokovi i proizvodna politika. No Loomis i Beegle ističu potrebu uvođenja kulturnog kriterija. U tom smislu oni govore u ruralnim kulturnim regijama-područjima koja su homogena s obzirom na određena kulturna obilježja, kao što su nivo života, fekunditet ženske populacije, veličina poljoprivrednog posjeda, vrsta stvarnopravnog odnosa prema zemlji, vrijednost zemljišnog posjeda, opseg autokonzumnosti, odnos između učešća poljoprivrednih i nepoljoprivrednih domaćinstava u seoskim područjima, te etnički i rasni faktori.

¹⁵ Rogić, V.: »Regionalizacija Jugoslavije«, *nav. dj.*, str. 19.

¹⁶ *Isto*, str. 16—17.

¹⁷ Loomis, C. P. and J. A. Beegle: *Rural Sociology — The Strategy of Change*, Englewood Cliffs, Prentice-Hall, Inc., 1963, pp. 138—140.

¹⁸ Elliot, F.: *Types of Farming in the United States*, Washington, D. C., Government Printing Office, 1933.

Veza između geografskog, proizvodnog i demografskog kriterija dolazi do izražaja i u poljoprivrednoj regionalizaciji SFRJ. U nas Marković¹⁹ razlikuje četiri poljoprivredne regije: ravničarsku, brežuljkastu, planinsku i mediteransku (s podpodjelom na jadransku i suptropsku), s njihovim distinktivnim ekonomskim, privrednim, poljoprivrednim, demografskim i drugim obilježjima. S obzirom da sociološka, a posebno ruralno-sociološka istraživanja, često koriste ovu regionalizaciju, ukratko ćemo izložiti obilježja ovih regija.²⁰

Ravničarska regija:

- obuhvaća 14% teritorija SFRJ,
- 15% ukupne poljoprivredne površine,
- ratarstvo (žitarice),
- najveći dio društvenog sektora u zemlji,
- najniža agrarna naseljenost,
- najveća prosječna veličina individualnog posjeda (3,75 ha),
- prosječna veličina domaćinstava najmanja (3,5 ha),
- jednoporođična domaćinstva najbrojnija (72% od ukupnog broja domaćinstava u toj regiji),
- najniži prirodni priraštaj,
- najizrazitija senilizacija seoskog i poljoprivrednog stanovništva,
- najviša stambena površina po članu domaćinstva (12,2 m²),
- zgrade pretežno od tvrdog materijala (cigle).

Planinska regija:

- obuhvaća 44% teritorija SFRJ,
- 32% ukupne populacije,
- 37% ukupne poljoprivredne površine,
- stočarstvo,
- visoka agrarna naseljenost,
- prevladava srednji posjed,
- najzastupljeniji privatni sektor u poljoprivrednoj proizvodnji,
- najveća prosječna veličina domaćinstava,
- pretežno višeporođična domaćinstva,
- najviši prirodni priraštaj (i do 0,30%),
- visoka stopa nepismenih,
- pretežan broj individualnih poljoprivrednih gospodarstava se profesionalno reproducira (tj. ostavlja nasljednika na posjedu),
- veća zastupljenost mješovitih gospodarstava,
- emigraciono područje,
- najniža stambena površina po članu domaćinstva,
- zgrade od drveta.

Mediteranska regija:

- obuhvaća 15% teritorija SFRJ,
- 11% ukupne populacije,

¹⁹ Marković, P.: *Poljoprivredna geografija*, Zagreb, Informator, 1970, str. 117—157.

²⁰ Obuhvaćena su samo ravničarska, planinska i mediteranska regija. O brežuljkastoj regiji nema posebnih pokazatelja, osim da obuhvaća 27% teritorija SFRJ, 42% ukupne populacije i 29% ukupne poljoprivredne površine.

- 16% ukupne poljoprivredne površine,
- vinogradarstvo, voćarstvo, stočarstvo,
- veća zastupljenost društvenog sektora,
- malena prosječna veličina individualnog posjeda,
- visoka agrarna naseljenost,
- veća prosječna veličina domaćinstva (4,8 članova),
- pretežno jednoporođična domaćinstva,
- nizak prirodni priraštaj,
- izrazita senilizacija seoskog i poljoprivrednog stanovništva,
- izrazita depopulacija pojedinih naselja (i cijelih otoka),
- nepismenost manja nego u ostalim regijama,
- najbrojnija mješovita i nepoljoprivredna domaćinstva,
- neznatan broj individualnih poljoprivrednih gospodarstava se profesionalno reproducira,
- zgrade od tvrdog materijala.

Agrarno-ekonomska tradicija je, dakle, posebno istakla slijedeće varijable: homogenost privrednog (proizvodnog) prostora, proizvodna politika, tip stvarnopravnog odnosa prema zemlji, proizvodni kapacitet, autokonzumnost, međusobna uvjetovanost ekonomskih i kulturnih procesa. U okviru ove tradicije izdiferencirala su se dva osnovna kriterija regionalizacije: 1. ekonomska funkcionalna međuzavisnost centra dominacije i okolnog prostora; 2. proizvodna homogenost, odnosno dominacija jedne vrste proizvodnje ili kulture. U oba slučaja očita je geografska determiniranost ovih kriterija. Uostalom i Đurić²¹ je ukazivao na funkcionalnu povezanost prostornih jedinica i proizvodnih cjelina, a Kanaet²² je — razvijajući ideju o ekonomsko-geografskoj regionalizaciji Jugoslavije — polazio od »homogenosti privrednog prostora«.

Ekonomska tradicija

Koncepti regije i regionalizacije naročito su razrađeni u ekonomskoj misli, i to ne samo u nas nego i u svijetu.²³ Otuda su i izvedeni pojmovi regionalna politika, regionalni razvoj, ekonomski rajoni, ekonomska regionalizacija i dr.

Kubović²⁴ ističe »da su perspektivne mogućnosti ekonomskog razvoja osnova za grupiranje jugoslavenskih općina u ekonomske rajone«, i na toj osnovi on elaborira svoju shemu perspektivnih rajona Jugoslavije. Sentić i Obradović²⁵ ukazuju na značaj primjene principa funkcionalne gravitacije za ekonomsku regionalizaciju Jugoslavije.

Regionalni aspekt ima posebno mjesto u okviru problematike planiranja dugoročnog privrednog razvoja, i on dobiva na značaju što je pojedina zemlja prostorno veća a po stupnju ekonomske razvijenosti teritorijalno diferencirana. Upravo različiti stupnjevi teritorijalne razvijenosti nameću pitanje ra-

²¹ Đurić, V., *nav. dj.*

²² Kanaet, T., *nav. dj.*

²³ O radovima iz ovoga temata u nas do 1967. godine, upućujemo na bibliografiju o rajonizaciji, o regionalnom razvoju, i o urbanizaciji, objavljenu u *Ekonomistu*, Beograd 1968, str. 34—35 i 44—46. Za najnovije razdoblje informativna je bibliografija objavljena u *Ekonomskom pregledu*, Zagreb, XXV / 1974, br. 8—9, str. 633—650.

²⁴ Kubović, B.: *Regionalni aspekti privrednog razvoja Jugoslavije*, Zagreb, 1961.

²⁵ Sentić, M.: »Problem rejoniranja u regionalnim i istorijskim istraživanjima«, *III godišnji sastanak Jugoslovenskog društva za statistiku*, Zagreb, 1955; Obradović, S.: »Ekonomski rejonir Jugoslavije i problem rejoniranja«, *Ekonomski analiti*, Beograd, 1955, br. 1.

cionalnijeg korištenja proizvodnih faktora u pojedinim regijama, ali i pitanje što homogenijeg razvoja nacionalne privrede u cjelini. Tako problem odnosa razvijenih i nerazvijenih regija unutar nacionalnih granica predstavlja jedno od osnovnih pitanja ekonomske politike. Po dalekosežnosti svojih proizvodnih, potrošnih, demografskih, socioloških, obrazovnih i drugih implikacija on čak prelazi unidisciplinarnu okvire. Sagledavajući regionalni privredni razvoj kao jednu od dimenzija ukupnog privrednog razvoja ekonomisti se služe odgovarajućom metodologijom, kombinirajući regionalne input-output analize s input-output analizom po proizvodnim granama. Stojanovićeva²⁶ ističe da se tako »u daleko jasnijem svjetlu ukazuje važnost svake proizvodne grane za dato područje. Pri tome je, naravno, posebno značajno poređenje input-a sirovina u kojima je neki rejon bogatiji input-a radne snage koja je raspoloživa (naročito nekvalifikovane radne snage) prema stvarnim rezervama kojima taj rejon obiluje.«

Zastupajući ideju da je regionalni aspekt tek dimenzija privrednog razvoja jedne zemlje, Mihailović²⁷ ističe da time nestaje inače često spominjana dilema oko izbora i primjene kriterija ekonomske regionalizacije. »Regionalni aspekt računa se skupnim ekonomskim efektom svih činioaca u pojedinim tipovima područja i njihovom amalgamacijom u opšti privredni razvoj.«²⁸ Pojedini se tipovi područja formiraju na taj način što se kombiniraju raspoloživi prirodni, infrastrukturni i proizvodni potencijali sa strukturom radne snage. Tako dobivena tipologija predstavlja osnovu za izbor prioritetnih područja razvoja, s polazištem akcije u utvrđivanju postojećih rezervi i njihovu aktiviranju. Profesionalnim i prostornim pomjeranjem poljoprivrednika u nepoljoprivredna zanimanja, odnosno iz emigracionih rajona u imigraciona, radna snaga i njezina deagrarizacija predstavljaju gotovo najdinamičnije činioce privrednog razvoja i strukturalnih promjena u onim društvima u kojima je visoka stopa poljoprivrednog stanovništva u ukupnom stanovništvu. No Mihailović opravdano ističe opasnost prekomjerne koncentracije privrednih aktivnosti i stanovništva u nekim regijama, te u urbanim i metropolitanskim centrima, a što se može izbjeći jedino koncipiranjem regionalne problematike kao regionalnog aspekta privrednog razvoja.

Politička tradicija

U ovoj se tradiciji susrećemo s konceptima regionalizma i sekcionalizma. Pod regionalizmom se podrazumijeva regionalna koncepcija u društveno-političkoj akciji, kao što je na primjer određena ideologija, društveni pokret ili teorijska osnova za regionalno planiranje.²⁹

Politička se tradicija međutim isprepliće s povijesnom, i to utoliko što povjesničari nisu polagali važnost na etnički ili kulturno homogenu regije, već su se bavili uglavnom rekonstrukcijom cikličkih osvajanja određenih geografsko-političkih cjelina i njihovim ujedinjavanjem na putu stvaranja višenacionalnih država, a s druge strane bavili su se sekcionalizmom kao pobu-

²⁶ Stojanović, R.: »O potrebi potpunijeg uključivanja regionalnog aspekta pri planiranju dugoročnog razvoja«, *Ekonomist*, Beograd, god. XV, 1962, br. 2, str. 229.

²⁷ Mihailović, K.: »Regionalni aspekt privrednog razvoja«, *Ekonomist*, Beograd, god. XV, 1962, br. 1, str. 1—28.

²⁸ *Isto*, str. 12.

²⁹ Valance, R. B.: »Region« in D. L. Sills (ed.): *International Encyclopedia of Social Sciences*, New York, The Macmillan Company and The Free Press — London, Collier — Macmillan Publishers, 1968, p. 378.

nom, težnjom za samoodređenjem i pokretima za nacionalnu nezavisnost. Tako su se »regije« pojavile onda kada su nacionalni teritoriji narasli, obuhvaćajući nova područja, i kada su se počeli razvijati prvi oblici federativnih i konfederativnih država.

No, regije u političkom smislu postoje i u centraliziranim državama. Poznata je npr. borba francuskih provincija za veću samostalnost. U Italiji i SR Njemačkoj regionalizam se javlja zbog sve većeg značaja ekonomskih razlika između pojedinih pokrajina. U Velikoj se Britaniji regionalizam zasniva na tradicionalnim razlikama između pojedinih grofovija.³⁰

Političko-teritorijalna regionalizacija u nas vrši se na nekoliko razina: republičkoj i pokrajinskoj pripadnosti, kotarskoj i općinskoj. U poslijeratnom razdoblju kotar nije bio kontinuirano korišten kao (pod)regija, no njegov je značaj neosporan (naročito kao političko-teritorijalni okvir u demografskoj statistici). Pri političko-teritorijalnoj regionalizaciji i mjesna se zajednica može koristiti kao analitički koncept niže razine. Naime, postojanje podataka po manjim političko-teritorijalnim jedinicama omogućava stvaranje većih demografskih regija sa sličnom strukturom i dinamikom.³¹ S druge strane, bez mikro pristupa ne može se ostvariti pravi uvid u društvenu i privrednu problematiku jednoga područja. No uslijed čestog i suštinskog mijenjanja ne samo kategorija političko-teritorijalne podjele u nas nego i uslijed nestalnosti njihovih odrednica, društveni znanstvenici, posebno empiričari, nailaze na brojne teškoće metodološke prirode.³² (Čini se da su u tome demografi u najnepovoljnijem položaju.)

Demografska tradicija

Demografska obilježja jedne populacije znatno se razlikuju od područja do područja, što je posljedica ne samo geografske okoline u kojoj živi data populacija, nego još više povijesnog naslijeđa, društveno-ekonomskog razvoja, pripadnosti određenom sociokulturnom sistemu, vrste i stupnja izloženosti egzogenim utjecajima i dr. S pravom se ističe da su u svjetskim razmjerima rijetke populacije koje se odlikuju tolikim regionalnim razlikama kao što ih manifestira naše stanovništvo. Zbog toga se u našoj demografiji zadržala nametnula potreba za shemom stalnih rajona za demografska istraživanja, a koja »bi predstavljala sredstvo za kontinuelnu demografsku analizu manjih područja od onih koja čine narodne republike...«³³ Urgentnosti ove potrebe na određeni je način doprinijela i česta regionalizacija političko-teritorijalne podjele. Uz to, praćenje demografskih procesa na republičkoj razini ne ističe u dovoljnoj, i analitički neophodnoj mjeri, postojeće regionalne razlike, pošto se takve diferencije prikrivaju logikom srednje vrijednosti.

Svrha je takve sheme da posluži kao okvir za istraživanja regionalnih varijacija i promjena u demografskom razvoju naših populacijskih struktura kroz duže vremensko razdoblje. Ovaj cilj shematiziranja uvjetovao je i kriterije za regionalno grupiranje. Konstruirani rajoni trebali bi biti stalni, trebali

³⁰ U svojim ekstremnim oblicima politički regionalizam dovodi do sekcionalizma — npr. ukoliko se javi konflikt između pojedinih regija u nacionalnom okviru. A sekcionalizam može kulminirati u nacionalizmu i separatizmu.

³¹ Korenčić, M.: »Sistem demografske statistike«, *II demografski seminar*, Beograd, SZS, 1957, str. 8.

³² O promjenama političko-teritorijalne podjele u nas usporedi: *Sema stalnih rajona za demografska istraživanja*, Beograd, IDN, CDI, 1963, str. 21—23.

³³ *Isto*, str. 11.

bi imati veličinu optimalnu za demografske analize, biti primjenljivi za sve vrste ispitivanja stanovništva i njegovih demografskih strukturalnih promjena. Stalnost, veličina i jedinstvenost rajona, uz primjenu kombiniranoga homogeno-funkcionalnog kriterija (čije je usvajanje posljedica prije svega društvenog realiteta diversificirane demografske situacije), glavna je odlika izvedenih rajona. Polazište ove rajonizacije bio je broj stanovnika koji bi trebao biti obuhvaćen pojedinim rajonom (kvantitativni pristup). A pri tom se vodilo računa ne samo o geografskim i ekonomskim obilježjima nego i o specifičnim demografskim obilježjima »budućih« rajona. Respektiran je i gravitacioni kriterij, te su glavni gradovi republika — Beograd, Ljubljana, Sarajevo, Skopje, Zagreb — izdvojeni u posebne rejone.

Kako se u ruralno-sociološkim istraživanjima često služimo demografskim rajonima, bilo kao osnovom za određivanje uzorka, bilo kao kontekstualnom varijablom, ovdje će ukratko biti izloženi kriteriji i postupak za određivanje demografskih rajona.

U shemi se razlikuju demografski rajoni prvoga i drugog stupnja. Rajoni prvoga stupnja po svojoj *površini i broju stanovnika* (do 250.000) predstavljaju manje cjeline, i kroz to su sastavni dijelovi rajona drugog stupnja. Kao korektiv primijenjenih primarnih kriterija prostorne veličine i broja stanovnika javlja se *gustoća stanovništva*, tako da na obje razine stalnih demografskih rajona postoje odstupanja od granične teritorijalne površine.

Stalnih rajona prvoga stupnja ima 79, a određeni su na osnovi osamnaest demografskih indikatora:³⁴

1. broj stanovnika po općinama 1961. godine,
2. gustoća naseljenosti 1961. godine,
3. indeks porasta stanovništva 1953—1961. godine,
4. maskulinitet prema popisu 1953. godine,
5. aktivno stanovništvo 1953. godine,
6. procent aktivnog poljoprivrednog stanovništva 1953. godine,
7. procent nepismenih 1953. godine,
8. prosječna veličina domaćinstava 1961. godine,
9. indeks porasta domaćinstava 1953—1961. godine,
10. stopa nataliteta 1959. godine,
11. procent vanbračne djece 1959. godine,
12. stopa mortaliteta 1959. godine,
13. stopa umrle dojenčadi 1959. godine,
14. prirodni priraštaj 1959. godine,
15. stopa nupcijaliteta 1959. godine,
16. stopa divorcijaliteta 1959. godine,
17. stručna pomoć kod prvorodne djece 1959. godine,
18. procent liječenih prije smrti 1959. godine.

Stalnih rajona drugoga stupnja ima 20. U njihov sustav ulazi po nekoliko rajona prvoga stupnja. Nazivi su im određeni samom primjenom povijesno-prostornog principa, a često se poklapaju i s političko-teritorijalnim cjelinama (na razini republike ili pokrajine), ili s prirodno-geografskim regijama (na makrorazini). U ovu grupu rajona spadaju: istočna Srbija, Južna Morava, starovlaški kraj, Šumadija, Banat, Srem i Bačka, Kosovo, Dalmacija, Lika i

³⁴ *Sema stalnih rejona ...*, str. 47—48.

sjeverno Primorje, Slavonija, srednja Hrvatska, istočna Slovenija, zapadna Slovenija, Bosanska Krajina, Bosanska Posavina, Hercegovina, istočna Bosna, srednja Bosna, Makedonija i Crna Gora.

Osim stalnih demografskih rajona predviđeni su i specijalni rajoni, koji su određeni na osnovi slijedećih deset indikatora:

1. gustoća naseljenosti,
2. indeks porasta stanovništva,
3. postotak poljoprivrednog aktivnog stanovništva 1953. godine,
4. postotak nepismenog stanovništva,
5. prosječna veličina domaćinstava 1961. godine,
6. stopa nataliteta,
7. stopa mortaliteta,
8. stopa smrtnosti dojenčadi,
9. stopa prirodnog priraštaja,
10. postotak stručne pomoći pri liječenju (prije smrti).

Na osnovi ovih indikatora određuje se posebna regionalizacija — npr. natalitetnih rajona, rajona aktivnog poljoprivrednog stanovništva, rajona prosječne veličine domaćinstava i sl.

Zaključno još jednom spomenimo da je shema stalnih i specijalnih demografskih rajona omogućila da se usporednim postupkom dugoročnije istražuju demografske strukture manjih područja unutar nacionalnog prostora.

Sociologijska tradicija

Sociolozi definiraju regiju kao homogeno područje s takvim fizičkim i kulturalističkim obilježjima koja je distingviraju od obilježja susjedne regije.³⁵ Kao dio nacionalnog područja regija je u tolikoj mjeri jedinstvena da se stvorila spoznaja o »regionalnim običajima« i o specifičnom »regionalnom načinu ponašanja« i »regionalnim stavovima« po kojima se data regija razlikuje od ostalog dijela zemlje. Regija je, prema tome, šire teritorijalno područje koje je homogeno u nekim sociologijsko-antropologijsko-kulturalističkim odrednicama.

Stupanj homogenosti jedne regije poslužio je kao kriterij za razlikovanje *uniformnih* i *nodalnih* regija. Uniformne su regije one koje su u cijelosti (tj. skroz-naskroz) homogene i javljaju se onda kada je okolina značajan činitelj u oblikovanju regije, a poljoprivreda osnovni način proizvodnje. Nasuprot uniformnim imamo nodalne regije — koje su jedinstvene samo s obzirom na svoju unutarnju strukturu, a javljaju se usporedo s razvojem tehnologije, saobraćajnica, diferencirane proizvodne i socioprofesionalne strukture, vertikalne integracije u privredi i dr. U takvoj se regiji i funkcionalno i strukturalno razlikuje središnje područje od zaleđa.

Razlikovanje uniformne od nodalne strukture poteklo je od socijalnih geografa, a naišlo je na široku primjenu u sociološkim istraživanjima — posebno u ruralnoj sociologiji i u urbanoj sociologiji. Istraživalački problemi koji se tu javljaju jesu slijedeći: odnos između velikog grada i njegove okoline, zatim interruralne i ruralno-urbane migracije (dnevne i naročito tjedne); socioprofesionalna diferencijacija unutar regija i naselja, difuzija tehničkih, tehnoloških i civilizacijskih inovacija u određenu regiju, naselje i domaćinstvo,

³⁵ Vance, R. B., *nav. dj.*, pp. 377–378.

deagrarizacija cijelih regija određene proizvodno-dohodovne strukture, te na demografske, sociološke i druge implikacije svih ovih procesa.

Sociologijska tradicija u proučavanju regionalnog koncepta usko je povezana sa socijalnom geografijom i ekologijom. Proučavajući funkcionalnu povezanost ekonomskih, socijalnih i kulturnih organizacija unutar određenog geografskog prostora, socijalni geografi koriste regionalizam kao jedan od pristupa. Jedinica analize im je geografska regija, a osnovni odnos koji je u središtu tih istraživanja jest odnos čovjeka i njegove neposredne fizičke okoline.³⁶ Dok su rani socijalni geografi stajali na pozicijama geografskog determinizma (Ratzel, Semple), dotle suvremeni socijalni geografi ističu uzajamnu uvjetovanost čovjeka i kulture s jedne strane, te čovjeka i prostora oko njega s druge strane. Jer ne samo da fizička okolina utječe na ljudsko društvo i njegovu sociologijsko-antropologijsko-kulturalističku morfologiju, nego i čovjek upravlja svojom prirodnom sredinom i upravlja je samome sebi.³⁷

Ekologijska tradicija

Kulturna ekologija, baveći se proučavanjem procesa adaptacije društva na svoju okolinu, priznaje postojanje različitih vrsta sociokulturnih sistema i institucija, te njihovih kooperativnih ali i kompetitivnih međuodnosa.³⁸ Kulturni ekolozi tvrde da prilagođavanje čovjekovo okolini ovisi o tehnologiji, potrebama i strukturi društva, ali i o prirodi same fizičke okoline. Ekološka jedinica je segment u širem sociološko-kulturnom sistemu, koji je pod jakim utjecajem ostalih društvenih podsistema, i to kako u horizontalnom tako i u vertikalnom odnosu.

Kao predmet istraživanja kulturnih ekologa najčešće se susreću oblici iskorištavanja zemljišta, populacioni procesi, društveni teritorijalitet, kulturne vrednote, razina i mehanizmi sociokulturne integracije subzajednica i suprazajednica, obrasci naselja, proces inovativnosti i dr. Pri tom jedna od najčešće isticanih dilema metodologijske prirode jest opredjeljivanje za kulturne varijable (partikularistički pristup) ili za društvene varijable u širem smislu, koje datom društvu daju karakter uniformnosti (holistički pristup). Iako postoje društveni i ekonomski procesi koji imaju tendenciju smanjivanja regionalnih, lokalnih i individualnih razlika, danas je teško govoriti o takvoj strukturalnoj homogenosti suvremenih društava koja bi mogla poslužiti kao osnova za zanemarivanje istaknutih razlika društvenih realiteta. Čak i one plemenske i etničke zajednice tzv. trećega svijeta, koje se smatraju jednostavnima, u tolikoj su mjeri složene da već dugi niz godina zaokupljaju pažnju društvenih istraživača. Ukratko, danas je gotovo nemoguće naći društvo koje nije složeno, a većina ih ima izraziti pluralistički karakter.³⁹

³⁶ Theodorson, G. A. and A. G. Theoderson (eds.): *A Modern Dictionary of Sociology*, New York, Thomas Y. Crowell Co., 1969, p. 340 (»Regionalism«).

³⁷ Isto, p. 172 (»Geography, Human«).

³⁸ Steward, J. H.: »Cultural Ecology«, in D. L. Shills (ed.), *nav. dj.*, Vol. 4, p. 337.

³⁹ Uz koncept pluralističkog društva u literaturi se susreće i koncept globalnog društva. Fojtik predlaže da se pod globalnim društvom podrazumijeva ono društvo koje se sastoji iz više društveno i kulturno diferenciranih grupa koje ujedinjava zajednički cilj (holistički pristup). Da li će jedno društvo biti identificirano kao pluralističko ili kao globalno, ovisi o pristupu u konkretnom istraživanju, tj. da li je akcent na relativnom intenzitetu etnocentrizma ili na svijesti o pripadnosti širem nacionalnom društvu.

ZAKLJUČAK

Kompleksna međuzavisnost društvenih podsistema provlači se kroz sve facete jedne zajednice. Na primjer, stopa rađanja u jednoj regiji nije oslobođena utjecaja ekonomskih i socijalnih činilaca. Naime, natalitet je usko povezan s kulturom i društveno-ekonomskim ciljevima jedne regije, s njezinim prirodnim bogatstvima, osnovnim pravcima zapošljavanja u pojedinim granama privrede, razinom dohotka, izvozu i uvozu, investicijama. Nadalje, stopa nataliteta u jednoj regiji je u posrednoj vezi s ekonomskim i društvenim pojavama u susjednim regijama, a nalazi se i pod utjecajem sistema regija datoga društva u cjelini. U stvari, sva su obilježja jedne regije i smjer njezina razvoja međusobno isprepleteni i međuzavisni. Ovaj splet međuzavisnih odnosa povezuje interregionalne sisteme populacije, prirodnih izvora, industrijalizacije, razvoja tržišta i planiranja, nodalno-funkcionalističkih odnosa, administrativnih i političkih struktura i institucija, kao i vrednota, motiva i društvenih ciljeva.

Stoga se može pretpostaviti da će doći do daljnje proliferacije znanstvenih tradicija u proučavanju regionalnog koncepta. Tome će pridonijeti i porast interesa za društvene promjene u različitim sferama društva kao cjeline. Disciplinarni pristup regionalizaciji više neće biti moguć, te se može očekivati intenzivniji razvoj interdisciplinarnog pristupa u istraživanjima uzročno-posljedične povezanosti mikro i makro društvenih promjena.

No istovremeno se može očekivati i sveobuhvatnije uobličavanje postojećih znanstvenih tradicija, i to kako konceptualno tako i metodologijsko, te njihovo još čvršće međusobno preplitanje. A regionalizacija će se potvrditi kao heurističko sredstvo za unapređenje analize društvene stvarnosti, njezino planiranje i usmjeravanje u daljnjem razvoju. Jer dominantan društveni interes počiva na teritorijalnoj osnovi, koja se — na razini nižoj od globalne — svodi na regionalnu i lokalnu pripadnost.